

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

СМАЗНОВА Ірина Сергіївна

УДК 340.12:316.422

**НАСИЛЬСТВО І ТОЛЕРАНТНІСТЬ:
ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.12 – філософія права

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Одеса – 2021

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України

Науковий консультант доктор юридичних наук, професор
ОБОРОТОВ Юрій Миколайович,
Національний університет «Одеська юридична академія»,
завідувач кафедри загальнотеоретичної юриспруденції,
член-кореспондент Національної академії
правових наук України, заслужений юрист України

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, кандидат
філософських наук, професор
МАКСИМОВ Сергій Іванович,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, професор кафедри теорії
і філософії права, член-кореспондент Національної
академії правових наук України;

доктор юридичних наук, професор
ГАРАСИМІВ Тарас Зеновійович,
Національний університет «Львівська політехніка»,
заступник директора з наукової та міжнародної діяльності
Навчально-наукового інституту права, психології
та інноваційної освіти Національного університету
«Львівська політехніка», професор кафедри теорії та
філософії права, конституційного та міжнародного права;

доктор юридичних наук, професор
ВОВК Вікторія Миколаївна,
Хмельницький університет управління і права
імені Леоніда Юзькова, професор кафедри теорії
та історії держави і права.

Захист відбудеться «26» квітня 2021 р. о 10:00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.04 Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного університету «Одеська юридична академія» за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Академічна, 2.

Автореферат розіслано «24» березня 2021 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Г. О. Ульянова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Неспроможність Людства приборкати найгірші прояви насильства, незважаючи на всі намагання, свідчить про те, що існує нагальна потреба у пошуку інших, неортодоксальних шляхів розв'язання цієї проблеми. Вирішити її в новому ракурсі дозволяє звернення до феномену толерантності. Зокрема, філософсько-правовий дискурс свідчить, що реальне співвідношення насильства й толерантності виходить за рамки їх звичайного протиставлення і є більш багатограним, ніж це уявлялося раніше.

Насильство і толерантність є антагоністичними, протилежними явищами, однак між ними є і неочікувано багато спільного, що підкреслює необхідність дослідження різноманітних аспектів взаємодії насильства і толерантності, використовуючи для цього філософсько-правову методологію.

По-перше, і насильство, і толерантність слід розглядати у двох іпостасях – як явища і як наукові категорії, що позначають ці явища. Така диференціація дає можливість дійти висновку про парність насильства і толерантності.

По-друге, насильство і толерантність – це дві тенденції, притаманні розвитку сучасного суспільства. При цьому обидві вони мають як позитивні, так і негативні прояви.

По-третє, в антропологічному плані насильство і толерантність зливаються у людській природі, хоча перше має «тваринне» походження, а друга є породженням культури.

Розв'язання поставлених у цій роботі завдань, зокрема формулювання нового концептуального підходу до феноменів насильства і толерантності як основних парних тенденцій розвитку сучасного суспільства, дозволило не лише розглянути під іншим кутом зору ці феномени та їх суміжні поняття – агресію й терпимість, але і висвітлити деякі парадокси, які заслуговують на окреме дослідження. Так, парадоксальною є ситуація, за якої втілення ідеї толерантності через надання правової охорони інтересам певної меншості (національної, релігійної, мовної, сексуальної тощо) нерідко супроводжується агресивною поведінкою представників такої меншості щодо більшості. Тобто ті особи та спільноти, чий права захищаються через ідеї толерантності, самі не проявляють толерантності по відношенню до Інакових.

Запропонований авторський підхід закладає підвалини для подальших прикладних досліджень у філософсько-правовій площині та дозволяє відійти від занадто прагматичного погляду на насильство і толерантність, побачити їх сутнісні риси та на теоретичному рівні підійти до вирішення багатьох проблем, які не були розв'язані на рівні окремих галузевих і прикладних наук.

При дослідженні насильства і толерантності на різних рівнях наукового пізнання авторка спиралася на праці таких вітчизняних учених, як В. Ф. Антипенко, Х. Н. Бехруз, В. М. Вовк, І. В. Галицький, Т. З. Гарасимів, К. В. Горобець, О. А. Грива, В. К. Гришук, О. В. Гришук, О. А. Довгополова, В. М. Дрьомін, В. В. Дудченко, В. В. Завальнюк, О. А. Івакін, М. С. Кельман, А. А. Козловський, М. І. Козюбра, Н. М. Крестовська, А. Ф. Крижанівський, В. В. Логвинчук, Р. Я. Мандель, Ю. М. Оборотов, С. С. Сливка, О. Ю. Сухомлин, С. І. Максимов, О. П. Пунченко, П. М. Рабінович, О. М. Тарасишина, Ю. М. Тодика, Л. Г. Удовика та інших.

Філософсько-правову базу дослідження насильства і толерантності склав доробок таких мислителів, як М. Вебер, В. Вернадський, Вольтер, М. Бердяєв, П. Гольбах, К. Гельвецій, Е. Гуссерль, Д. Дідро, І. Ільїн, І. Кант, Дж. Локк, Г. Маркузе, Дж. С. Мілль, Ш. Монтеск'є, Х. Ортега-і-Гассет, Ж.-П. Сартр, С. П. Синха, Сократ, А. Дж. Тойнбі, С. М. Трубецької, М. Хайдеггер, С. Хантінгтон, А. І. Уйомов, Ю. Н. Харарі, А. Ю. Цофнас, О. Шпенглер та інші.

Серед зарубіжних науковців, чії праці було використано у дослідженні, слід виділити М. Беляєва, Л. Берковіц, Л. Бергаланфи, Ф. де Ваала, Б. Вільямса, А. Гусейнова, Ф. Гюлена, С. Кара-Мурзу, У. Лакера, К. Лоренца, Д. Лорсена, У. Макбрайда, С. Мендуса, М. Найдорфа, А. П. Назаретяна, К. Нідермана, П. Ніколсона, К. Поппера, Г. Ріккєрта, Д. Ролза, А. А. Рудакова, В. М. Сирих, К. Уолцера, З. Фрейда, Е. Фромма, М. Шелера, П. Шлага та інших.

Водночас доводиться констатувати, що у вітчизняній юриспруденції комплексні дослідження, в яких розкриваються філософсько-правові аспекти насильства і толерантності як парних феноменів, наразі відсутні. Однак саме такі розвідки мають бути складовою частиною формування філософії права і загальнотеоретичної юриспруденції.

Усі наведені аргументи підтверджують актуальність теми здійсненого дослідження та її науково-теоретичне і практичне значення.

В'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації узгоджується з Пріоритетними напрямками розвитку правової науки на 2016–2020 рр., затвердженими Національною академією правових наук України 03.03.2016 р. Дисертаційне дослідження здійснювалось поетапно у рамках виконання планової науково-дослідницької теми Національного університету «Одеська юридична академія»: «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» (державний реєстраційний номер 0116U001842) на 2016–2020 рр. та на виконання теми наукових досліджень кафедри загальнотеоретичної юриспруденції Національного університету «Одеська юридична академія»: «Наступність та оновлення як тенденція розвитку держави і права сучасної України», а також

теми наукових досліджень кафедри філософії Національного університету «Одеська юридична академія»: «Філософські проблеми правознавства, політології і соціології».

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційної роботи є комплексна філософсько-правова характеристика насильства і толерантності через призму концепції парності категорій «агресія» і «толерантність».

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі *завдання*:

- розкрити методологічні підходи, методи і принципи дослідження;
- здійснити розмежування понять «насильство» і «агресія»;
- охарактеризувати насильство як інструмент маніпулювання людською свідомістю;
- висвітлити філософсько-правові аспекти застосування насильства у соціумі;
- здійснити розмежування понять «терпимість» і «толерантність»;
- сформулювати авторське визначення методологічного принципу толерантності;
- висвітлити філософсько-правові аспекти застосування толерантності у соціумі;
- охарактеризувати актуалізацію проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві;
- обґрунтувати парність насильства і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства;
- здійснити аналіз еволюції тероризму як виду насильства;
- з'ясувати роль толерантності на шляху подолання антикультури мілітаризму;
- виокремити і класифікувати прояви агресії й толерантності в сучасному суспільстві;
- визначити філософсько-правові аспекти насильства і толерантності в міжнародних відносинах;
- сформулювати новий концептуальний підхід парності категорій «агресія» і «толерантність»;
- розкрити методологічний ракурс парності категорій «агресія» і «толерантність»;
- окреслити синергетичну ефективність парності категорій «агресія» і толерантність»;
- розкрити антропологічну ефективність парності категорій «агресія» і «толерантність»;
- сформулювати й обґрунтувати теоретичні пропозиції щодо впровадження отриманих результатів задля забезпечення захисту

людини від незаконного насильства, протиправної агресії та гарантування дотримання принципу толерантності.

Об'єктом дослідження є правова реальність, частиною якої є насильство і толерантність, що виступають смисловим і діяльним полем, на якому може бути втілено соціально-духовне життя людини у його повноті та цілісності.

Предметом дослідження виступає смислове і діяльнісне поле взаємодії між насильством і толерантністю у філософсько-правовому вимірі.

Методи дослідження. Методологічну основу дослідження становить система концептуальних підходів, загальнонаукових і спеціально-юридичних методів, а також способів наукового пізнання. При цьому вибір концептуальних підходів зумовлений передовсім міждисциплінарним, комплексним характером дослідження й особливостями обраної проблематики.

Антропологічний підхід дав змогу розкрити у дисертаційному дослідженні сутність, цінність насильства і толерантності як природних і юридичних явищ, які мають значну цінність як для самої людини, так і для суспільства загалом (підрозділи 2.2, 2.3, 3.2, 3.3, 4.1, пункт 5.2.2). Методологічно важливо в антропологічному аспекті було дослідити категорії агресії й толерантності як парних філософсько-правових категорій, оскільки предмет запропонованого дослідження має антропологічний, людиноцентристський характер. Антропологічний підхід став фундаментом для дослідження природи свідомості людини та її елементів – думок, переконань, уявлень, віри. Діалектичний характер предмета дослідження обумовив використання діалектичного підходу, задіяного в усіх розділах дисертації (особливо в підрозділах 2.1, 3.1, 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.2). Діалектичний підхід забезпечив з'ясування загальних закономірностей формування, функціонування, розвитку насильства і толерантності, як два взаємопов'язаних, більш того – парних аспектів внутрішньо суперечливої системи, що розвивається. Діалектичний підхід використовувався і при дослідженні міжнародно-правового та національного механізмів юридичного забезпечення толерантності й окремих її можливостей. За його допомогою виявлені загальні закономірності взаємозв'язку насильства і агресії, свободи волі, свідомого права відмови від агресії на користь толерантності. Комунікативний підхід пізнання використовувався насамперед для виявлення та осмислення ролі суб'єктів правових відносин у процесі виникнення і функціонування насильства та толерантності (підрозділи 2.2, 3.2, 4.1, 4.3). Застосування системного підходу в усіх підрозділах дисертації дозволило описати відносини, взаємозв'язки і переходи між явищами і процесами соціального середовища, конкретизувати насильство і толерантність в процесі руху дослідницької думки – від пізнання їх окремих сторін і пов'язаних з ними

проявів до пізнання їх як цілого, як сукупності властивостей і проявів. Синергетичний підхід дозволив забезпечити дослідження світоглядною установкою, що зумовила проведення пошуку з позицій вихідних величин відкритості, нестабільності, нелінійності як самих феноменів насильства і толерантності, так і систем, в яких вони існують (пункт 5.2.1). У ході роботи широко використовувався аксіологічний підхід, при дослідженні феноменів насильства і толерантності у їх взаємному формуванні, розвитку, впливу з наступними правовими цінностями: справедливістю, свободою, рівністю, демократією, правопорядком, людиною і тісно пов'язаними з нею цінностями (життя, гідність, честь), безпекою, свободою віросповідання та іншими (підрозділи 2.3, 3.3, 4.1, 5.1). Тісно пов'язаний з аксіологічним підходом цивілізаційний підхід. При пізнанні предмета дисертаційного дослідження, який безпосередньо стосується таких понять, як культура, цивілізація, суспільство, право, менталітет, нація – оминати цей методологічний підхід навряд чи було можливо (підрозділ 4.1).

Використовувалась також низка загальнонаукових і спеціально-юридичних методів. Зокрема, для досягнення поставленої мети в процесі теоретичних досліджень були використані методи абстрагування, аналізу та синтезу, індукції та дедукції. Основним методологічним фоном у роботі був діалектичний метод, що завжди дозволяє розглядати досліджуваний предмет у його розвитку, з властивими йому внутрішніми протиріччями, поетапне вирішення яких дозволяє доходити певних плідних висновків (підрозділи 2.1, 3.1, 4.1, 4.2, 4.3, 5.1, 5.2). При дослідженні передумов виникнення насильства, агресії, толерантності, причин та умов, що сприяють їх розвитку та модифікації, використовувався історичний метод (підрозділи 2.1, 2.3, 3.1, 3.3, 4.1). У процесі дослідження широко використовувався герменевтичний метод, при інтерпретації міжнародно-правових норм, прийнятих ООН і ЮНЕСКО, присвячених проблемам агресії, насильству, толерантності й іншим поняттям та категоріям, які розглядалися у роботі (підрозділи 2.1, 3.1, 4.1, 4.3, 5.2). За допомогою методу порівняльного аналізу було здійснено співставлення нормативних і наукових підходів до толерантності й агресії на міжнародному, міждержавному та внутрішньодержавному рівнях їх прояву (підрозділи 2.1, 2.3, 3.1, 3.3, 4.2); в основу поділу на певні види покладено метод класифікації (підрозділ 4.2); за допомогою формально-логічного методу вивчено законодавство України щодо зазначених феноменів, за допомогою прогностичного методу сформульовано пропозиції щодо удосконалення категорій насильства і толерантності відповідно до міжнародних стандартів прав людини та законодавства демократичних держав (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2, 5.1, 5.2). Методологію боротьби з

агресивними проявами насильства, включаючи тероризм, було висвітлено за допомогою методологічної функції кримінології (пп. 4.1.1, 4.1.2, 4.1.3).

Наукова новизна одержаних результатів. Дисертаційна робота є першим у вітчизняній науці комплексним дослідженням парності насильства і толерантності, в якому представлено системне бачення цих філософсько-правових явищ, особливостей їх змісту і значення, схожостей і відмінностей, способів взаємодії; представлено концептуалізацію дослідження парності категорій агресії й толерантності, яка включає в себе обґрунтування, визначення актуальності дослідження цих категорій в їх діалектичній взаємодії; пропонується на загальнотеоретичному рівні використовувати і продовжувати дослідження толерантності у вигляді методологічного принципу, а не лише як цінності права.

Найвагоміші результати дисертаційного дослідження, які отримані автором особисто і характеризують наукову новизну роботи, полягають у такому:

вперше:

- сформульовано концептуальне бачення насильства і толерантності як парних феноменів, в якому запропоновано принципово нову для філософсько-правової науки гіпотезу парності категорій агресії та толерантності, яка дозволяє не лише краще зрозуміти природу цих феноменів і тенденцій їх розвитку, але й відшукати практичні шляхи протидії негативним проявам насильства (в першу чергу – агресії) через застосування властивостей толерантності та з використанням синергетичної й антропологічної ефективності парності концептів агресії й толерантності;

- запропоновано принцип толерантності як новий методологічний принцип юриспруденції та сформульовано його авторське визначення: *принцип толерантності* – це універсальний методологічний принцип, який відображає державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування, дає наукову оцінку сучасному стану взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя з позицій і умов дотримання терпимості до Інакового;

- обґрунтовано доцільність використання терміну «антикультура мілітаризму», через який розкривається сутність пануючої протягом тривалого часу руйнівної тенденції, що породила нові небезпечні форми насильства;

- доведено, що оскільки процес мілітаризації є породженням європейського менталітету з притаманною йому агресивністю, лише європейська ідеологія мультикультуралізму, яка ґрунтується на толерантності, здатна подолати антикультуру мілітаризму як пережиток власного минулого;

- виявлено моменти єдності агресії й толерантності в рамках однієї й тієї ж сутності через дослідження спільних рис цих протилежностей, внутрішнього зв'язку між цими явищами, їх елементами та видами;

- розкрито методологічний ракурс парності категорій агресії й толерантності та виявлено синергетичну й антропологічну ефективність парності категорій агресії і толерантності, чим відкрито можливості практичного застосування результатів цього дослідження;

удосконалено:

- методологію дослідження насильства і толерантності як систему концептуальних підходів, методів і способів дослідження насильства і толерантності як феноменів правової реальності та парних юридичних категорій;

- наукові погляди на розмежування понять насильства й агресії, зокрема тезу про те, що агресія і насильство є специфічними формами прояву агресивності як властивості людської природи, причому насильство за обсягом є ширшим за агресію;

- думку про те, що агресивне насильство є одним із найбільш небезпечних і деструктивних проявів насильства, який обумовлює подальший науковий інтерес до проблеми співвідношення агресії й толерантності в контексті досліджуваної теми;

- знання про розмежування понять терпимості й толерантності, відповідно до якого терпимість – це пасивна якість людини, один із проявів толерантності, а толерантність – це активні відносини між суб'єктами на основі універсальних принципів, прав і свобод людини, вміння штучно регулювати агресію;

- класифікацію форм проявів агресії й толерантності у сучасному суспільстві на підставі проаналізованих спільних рис цих протилежностей (в рамках однієї й тієї ж сутності);

- системне уявлення про властивості агресії й толерантності, в тому числі на різних рівнях їх прояву;

набули подальшого розвитку:

- комплексний філософсько-правовий аналіз застосування насильства у соціумі (зокрема як інструменту маніпулювання людською свідомістю), що допомагає подолати тенденцію тотального зведення насильства до суто соціального явища, яке розглядають тільки як злочинну діяльність;

- аналіз логіко-методологічного аспекту взаємодії феномена насильства зі свідомістю людини та відображення його у громадській думці;

- філософська традиція ідеї переходу від насильства через нормативність до права як сукупності соціально-духовних цінностей суспільства і людини;

- теоретичне осмислення толерантності як основи подолання конфлікту;

- комплексний філософсько-правовий аналіз застосування толерантності в соціумі;

- обґрунтування ідей пошуку ефективного рішення проблем подолання насильства й агресії в міжнародних відносинах тільки в рамках толерантного підходу, який включає загальнолюдське «ядро» різних культур, принцип гармонізації буття людини на всіх рівнях, необхідності со-буття держав, культур, релігій, людей, пошуки загального світосприйняття, зміни поведінкової мотивації в ракурсі толерантного ставлення людини до іншої особистості;

- пропозиція щодо винесення норм на експертизу на предмет аналізу неприпустимої агресивності норм задля унеможливлення прийняття агресивних норм у сучасному процесі законотворчості;

- пропозиція щодо запровадження у законодавстві принципу толерантності; пропозиції щодо внесення принципу толерантності до ст. 24 Конституції України, а також до процесуальних кодексів у статті щодо основних засад (принципів) судочинства.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони становлять науково-теоретичний і практичний інтерес та можуть бути використані:

- у *науково-дослідній сфері* – для подальших наукових розробок у сфері філософії права та загальнотеоретичної юриспруденції щодо системного дослідження феноменів насильства і толерантності (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Національної академії внутрішніх справ від 08.06.2020 р.);

- у *навчальному процесі* – під час викладання курсів «Теоретичні проблеми боротьби з тероризмом», «Загальнотеоретична юриспруденція», «Методологія юриспруденції», «Історія учень про державу і право», «Філософія права», «Кримінологія», а також галузевих юридичних дисциплін; для підготовки відповідних навчально-методичних матеріалів (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Херсонського державного університету від 04.06.2020 р.; Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження Національної академії внутрішніх справ від 08.06.2020 р.);

- у *сфері правотворчості* – для удосконалення вітчизняного законодавства щодо підвищення ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з феноменами насильства і толерантності;

- у *правореалізаційній та практичній діяльності* – для підвищення ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з проявами насильства та агресії, можливості мінімізації їх прояву, забезпечення реалізації механізму толерантності (Довідка про впровадження результатів

дисертаційного дослідження ПУБЛІЧНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «БАНК ВОСТОК» від 20.05.2020 р. вих. № 01/5173; Довідка про впровадження результатів дисертаційного дослідження ТОВ «Юридична компанія АРМАДА» Кузнецова О. І. від 18.05.2020 р. вих. № 18/05).

Апробація результатів дослідження. Дисертацію виконано й обговорено на кафедрі загальнотеоретичної юриспруденції та на кафедрі філософії Національного університету «Одеська юридична академія». Висновки, сформульовані в дисертаційному дослідженні, використано в авторському курсі «Теоретичні проблеми боротьби з тероризмом» (для магістрів), що викладався протягом 2017–2019 років.

Результати дослідження оприлюднено на науково-практичних заходах: Всеукраїнська наукова конференція «Правове життя сучасної України» (Одеса, 18–19 квітня 2008 р.); Міжнародна наукова конференція молодих науковців, аспіратів і студентів, присвячена пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова (Одеса, 21–22 листопада 2008 р.); Міжнародна науково-практична конференція «Четверті Прибузькі юридичні читання» (Миколаїв, 28–29 листопада 2008 р.); Міжнародна наукова конференція (Одеса, 18–19 квітня 2009 р.); Щорічні Рішельєвські академічні читання (Одеса, 15–17 вересня 2010 р.); Міжнародна наукова конференція професорсько-викладацького та аспірантського складу (Одеса, 20–21 травня 2011 р.); II Міжнародна наукова конференція, присвячена пам'яті проф. О. В. Сурілова (Одеса, 30–31 березня 2012 р.); Міжнародна наукова конференція професорсько-викладацького та аспірантського складу (Одеса, 20–21 квітня 2012 р.); Міжнародна наукова конференція (Одеса, 30 листопада 2012р.); Міжнародна науково-практична конференція, присвячена ювілею академіка С. В. Ківалова (Одеса, 16–17 травня 2014 р.); Міжнародна науково-практична конференція, присвячена 20-річчю НУ ОЮА та 170-річчю Одеської школи права (Одеса, 19 травня 2017 р.); Міжнародна науково-практична конференція (Одеса, 18 травня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція (Запоріжжя, 11–12 травня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція «III Таврійські юридичні наукові читання» (Київ, 18–19 травня 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція (Одеса, 17 вересня 2018 р.); Всеукраїнський круглий стіл онлайн (Одеса, 26 груд. 2018 р.); Міжнародна науково-практична конференція Конгресу онлайн (Одеса, 19 квітня 2019 р.); Міжнародна науково-практична конференція (Одеса, 17 травня 2019 р.); Міжнародний круглий стіл онлайн (Одеса, 20 грудня 2019 р.).

Публікації. Основні теоретичні та практичні положення і висновки дисертації викладено у 42 наукових публікаціях, зокрема: у 5 монографіях (з них 4 – у співавторстві); 19 статей – у фахових виданнях, перелік яких

затверджено МОН України; 6 статей опубліковано у наукових періодичних виданнях зарубіжних держав; 17 тез виступів на науково-практичних заходах.

Структура й обсяг дисертації. Структура й обсяг дисертаційної роботи зумовлені метою, завданнями, об'єктом і предметом дослідження. Дисертація складається з переліку умовних позначень, вступу, п'яти розділів, поділених на тринадцять підрозділів, висновків і списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації – 411 сторінок, із них 362 сторінки основного тексту. Список використаних джерел становить 49 сторінок (555 найменувань).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У Вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, охарактеризовано ступінь її наукової розробки, зв'язок з науковими програмами; визначено мету, завдання, об'єкт, предмет і джерела дослідження, його методологічні принципи; відображено наукову новизну, теоретичне і практичне значення одержаних результатів роботи; наведено відомості про апробацію та публікації її основних результатів.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади дослідження насильства і толерантності» складається з двох підрозділів, присвячених характеристиці наукових концепцій, методологічних принципів і підходів, які застосовувались при дослідженні насильства і толерантності.

У підрозділі 1.1. «Концептуальні та інструментальні засади дослідження» на підставі філософсько-правового і загальнотеоретичного аналізу методологічних підходів і методів дослідження охарактеризовано методологічну основу дослідження.

Констатовано, що особливість методології дослідження насильства і толерантності полягає в тому, що вона має міждисциплінарний, комплексний характер, а тому ґрунтується на сукупності відповідних онтологічних і гносеологічних принципів філософії права: метафізичності, верховенстві, справедливості, рефлексивності, синергетичності, феноменологічності, гармонійності, історизмі, а також на культурологічному і ментальному принципах філософії права.

Зазначено, що в дослідженні використовується комплексний міждисциплінарний підхід при дослідженні філософсько-правових аспектів насильства і толерантності. Оскільки ці феномени та пов'язані з ними процеси є комплексними і міждисциплінарними, то для їх аналізу необхідно використовувати низку підходів, методів, категорій і технік, які в сукупності здатні забезпечити адекватне відображення всього багатостороннього їх змісту. В ході дисертаційного дослідження були задіяні насамперед такі філософсько-правові підходи: антропологічний, комунікативний, системний,

синергетичний, цивілізаційний, аксіологічний, які визначили саму стратегію нашої праці, її загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання отриманих результатів.

Визначено, що категорії філософії та філософії права, які використовувалися під час пізнання насильства і толерантності, акумулюють результати розвитку інших окремих наук: юриспруденції, логіки, психології, політології, культурології, лінгвістики, релігієзнавства, соціології тощо. Ці категорії пов'язані таким чином, що кожна з них може бути досягнута лише як частина всієї системи. Наприклад, категорії «насильство» і «толентантність» можуть бути осмислені у їх співвідношенні з категоріями «справедливість», «свобода», «агресія», «рівність» тощо. В іншому випадку ми не зможемо вийти за межі простої констатації фактів об'єктивної правової реальності у всеосяжність.

Зазначено, що методологія запропонованого дослідження насильства і толерантності – це система концептуальних підходів, методів та способів дослідження насильства і толерантності як феноменів правової реальності й парних юридичних категорій, а також знань про закономірності їх застосування. Комплексний характер дослідження, перебування його на межі загальної теорії юриспруденції, міжнародного права, галузевих юридичних дисциплін, філософії, логіки, психології, лінгвістики, релігієзнавства, культурології, соціології тощо потребували залучення методологічного інструментарію зазначених наук, однак не механічно, а з урахуванням особливостей об'єкта та предмета досліджуваної теми.

У *підрозділі 1.2. «Характеристика джерел філософсько-правового дослідження насильства і толерантності»* здійснено теоретико-правову характеристику джерельної бази роботи.

Встановлено, що комплексний, системний характер дослідження філософсько-правових аспектів насильства і толерантності, його взаємозв'язок із галузевими юридичними дисциплінами, міжнародним правом, з філософією, логікою, лінгвістикою, психологією, культурологією, релігієзнавством тощо потребували залучення до аналізу різноманітних джерел.

Другий розділ «Онтогносеологічні засади феномену насильства» складається з трьох підрозділів, містить аналіз і розмежування понять «насильство» і «агресія», досліджено насильство як інструмент маніпулювання людською свідомістю і зроблено філософсько-правовий аналіз застосування насильства у соціумі.

У *підрозділі 2.1. «Насильство і агресія: розмежування понять»* підкреслено, що різноманітність варіантів визначення термінів «насильство» і «агресія», що містяться в наукових дослідженнях, є справою звичною та

навіть необхідною у будь-якому процесі розуміння людьми складного і багатопланового явища, проте хаотичний стан в термінології та поняттєвому апараті ускладнює саме вирішення правових проблем на практиці. Досить часто у дослідженнях насильства й агресії має місце абстрактний підхід, коли відриваються одна від одної ті чи інші властивості цих складних соціальних явищ.

Визначено, що поняття «насильство» ширше поняття «агресія». Поняття «агресія» має цілком деструктивний і руйнівний характер, в той час як насильство часто здійснюється з позитивними мотивами і має позитивні наслідки. Часто історично й логічно в основі агресії знаходиться насильство як спосіб боротьби за так чи інакше зрозумілу справедливість.

Зазначено, що агресія і насильство – це специфічні форми прояву агресивності як властивості людської природи. А наведені в дослідженні аргументи є досить переконливими, щоб розглядати насильство як двоякий феномен, який має позитивний і негативний аспекти.

У підрозділі 2.2. «Насильство як інструмент маніпулювання людською свідомістю» встановлено, що незважаючи на в цілому позитивну роль релігії у запобіганні агресивного насильства, запровадженні юридичних механізмів захисту від нього в тому числі, і шляхом застосування неагресивного насильства, слід відзначити і певну небезпеку, закладену ідеєю монотеїзму. Ця небезпека полягає в тому, що монотеїзм, на відміну від язичництва, не визнає можливості існування інших «істинних» релігійних систем, сприймаючи їх як ворожі, що має наслідком неприязне ставлення до носіїв інших релігійних переконань, а ця неприязнь, залежно від конкретних обставин, може виливатися в досить відштовхуючі форми агресивного насильства (геноцид, релігійні війни, інквізиція тощо).

Зазначено, що побічним ефектом акту насильства, якого прагне досягнути суб'єкт, є вигідна реакція населення, яка полягає або у схваленні таких актів, або у відчутті страху, що спонукає людей чинити дії в потрібному для цих суб'єктів напрямі.

Підкреслено, що правове розв'язання проблеми насильства виявляється невіддільним від її морального вирішення. Те, що для одних є добром, інші сприймають як зло, з яким необхідно боротися, зокрема рівнозначними методами, аж до підпорядкування або навіть усунення супротивника. Суперечність із цього приводу у будь-якому суспільстві полягає в тому, що одна його частина схвалює право на легітимне насильство, тоді як інша – категорично заперечує саму думку про його застосування, навіть якщо така міра здається цілком адекватною і рівнозначною, а головне – справедливою. Головною, часто трагічною помилкою тут є відсутність орієнтації на Абсолют, розуміння моральності та справедливості в душі софістичної відносності.

За допомогою аналізу логіко-методологічного аспекту взаємодії феномена насильства зі свідомістю людини та відображенням його у громадській думці встановлено, що сутнісно-змістовні характеристики насильства дають можливість аналізувати його в історичному розвитку, шляхом поєднання логічних зусиль дослідника з ретроспективним дослідженням еволюції його форм та історії вивчення цієї еволюції. Тільки таким шляхом є можливим вивчення передумов виникнення сучасних форм агресії й насильства, початку, причин та умов виникнення всіх найважливіших його різновидів.

Встановлено, що поєднання антропологічного, системного, цивілізаційного і аксіологічного підходів при дослідженні застосування насильства у соціумі допоможе подолати тенденцію тотального звуження насильства до суто соціального явища, яке розглядають тільки як злочинну діяльність, що належить до сфери кримінального права.

Зазначено про необхідність йти від дуже віддаленого початку проявів насильства й агресії до сучасного його стану, поступово виявляючи ті вузлові моменти у вигляді нових історичних обставин, які й додавали йому того вигляду, який спостерігається сьогодні.

У підрозділі 2.3. «Застосування насильства у соціумі: філософсько-правовий аналіз» визначено, що процес легітимації насильства та несправедливість самого «насильства зверху» часто призводить до правового нігілізму мас і своєрідної неправової, переважно соціально-психологічної легітимації пригнобленою частиною суспільства вже противладного насильства.

Підкреслюється, що нормативність права знайшла свій вираз у формуванні та виконанні таких правових процедур, які забезпечили суб'єкту права реальну можливість переходу від застосування насильства до правового розв'язання життєвого конфлікту відповідно ідеям свободи, справедливості й порядку. Крім того, право продовжує залишатися політичним інструментом в процесі легітимації насильства як невід'ємного засобу влади при вирішенні нею суспільних проблем.

Встановлено, що однією з причин недостатньої ефективності боротьби з ним є неадекватне розуміння як сутності цього явища, так і форм його прояву. Адекватне розуміння насильства припускає його усвідомлення через взаємозв'язок його різних аспектів: політичного, правового, релігійного, морального тощо, а також – розуміння механізму їх цілісності та взаємовпливу. Тому загальні світоглядно-методологічні умови правильного розуміння явища насильства є надзвичайно важливими.

Підкреслено, що філософсько-правовий аналіз застосування насильства у соціумі, сучасних форм його прояву дозволить чітко усвідомити, що відчуження, справедливість, природне право є системоутворюючими

основами феномена насильства, а філософсько-правове дослідження взаємного розвитку насильства і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства з необхідністю може виявитись і логічним розглядом таких проблем та феноменів, як справедливість, демократія, політика тощо.

Третій розділ «Онтогносеологічні засади феномену толерантності» складається з трьох підрозділів, містить аналіз і розмежування понять терпимості й толерантності; досліджено принцип толерантності як інструмент подолання конфлікту, зроблено філософсько-правовий аналіз необхідності застосування толерантності в соціумі.

У підрозділі 3.1. «Терпимість і толерантність: розмежування понять» здійснено аналіз змісту зарубіжних і вітчизняних робіт щодо толерантності, на підставі якого зроблено висновок про відсутність однозначної дефініції толерантності та наявність безлічі підходів до визначення підстав толерантності, що характерно для таких складних соціальних феноменів.

Констатовано ототожнення толерантності й терпимості, навіть використання цих понять як синонімів, не лише на буденному рівні свідомості, а й на доктринальному рівні їх дослідження.

Зазначено, що формулою християнства є «полюби грішника, зненавидь гріх», тобто несприйняття зла і несправедливості не повинно переноситися на людину, яка їх вчинила, оскільки ця людина цілком може бути духовно виликувана через її прощення.

Підкреслено, що незважаючи на використання науковцями понять «терпіння», «терпимість», «покірність», «смирнення», «лагідність» як синонімів поняття «толерантність», вбачається змістовне зближення позицій авторів, яке простежується в наявності етичної складової в основі толерантності. Зміст моральних понять, норм, принципів, цінностей, а також механізм їх включення в процеси регулювання толерантної поведінки виражається в універсальності моральних норм, добровільності їх виконання, відповідальності за результати вчинків.

Терпимість – це пасивна якість людини, а толерантність – це активні відносини між суб'єктами на основі універсальних принципів прав і свобод людини, вміння штучно регулювати агресію, інструмент, який людство створило для забезпечення подальшого розвитку суспільства. В структурі толерантності діяльнісний компонент є основним. Терпимість – лише один із проявів толерантності.

Виявлено, що принцип терпимого ставлення до оточуючих виражається через загальну для всіх людей установку засудження негативних, інтолерантних якостей людини: лицемірства, лихослів'я, підозрілості, брехливості, гордині й інших. Європейськими засадами толерантності

стали життя, свобода і приватна власність, що визначають права і свободи буржуазного суспільства.

У підрозділі 3.2. «Принцип толерантності як інструмент подолання конфлікту» встановлено, що при оцінюванні рівня толерантності особистості основним показником є толерантна поведінка, отже толерантність можна розглядати ще і як конкретний спосіб життя, заснований на ефективній сумісності суспільного та індивідуального буття. Толерантний спосіб життя може бути представлений як показник життєдіяльності громадянського суспільства й особистості, оскільки він характеризує цінності, установки, риси поведінки. Толерантність виступає як базова демократична цінність. Оцінювати те чи інше суспільство можна за поширеністю толерантного способу життя, в якому толерантність визнається цінністю.

Акцентовано увагу на тому, що принцип толерантності – це норма цивілізованого компромісу, взаємодії різних людей з різними смаками, поглядами, цінностями. Толерантність – це одна з універсальних цінностей сучасного суспільства. Така універсальність пов'язана з необхідністю виживання людства в умовах глобальних викликів, де толерантність стає важливим інструментом попередження та подолання різноманітних конфліктів у соціумі.

Зроблено висновок, що в юриспруденції на галузевому рівні розвиваються ідеї формування і використання толерантності як методологічного принципу, але на загальнотеоретичному рівні толерантність продовжує досліджуватися лише як цінність права. Сучасна юриспруденція України розвивається як мозаїчне полотно, яке часто прив'язується до правової норми. Наприклад, міграційне законодавство «прив'язано» до Конституції України, кіберправо взагалі не вписується у конституційне право. Змішана сучасна методологія неможлива без методологічного принципу толерантності, який закликає до відмови від догматизму та абсолютизації істини. Принцип толерантності як частина системи методологічних принципів дозволяє суттєво поглибити розуміння змісту самих принципів і виявити цілковито несподівані їх аспекти. Методологічний принцип толерантності є відбиттям реальної дійсності.

Встановлено, що історія розвитку юриспруденції має приклади парадоксальної ситуації, коли норма закону є агресивною (хоча правова норма закону може бути лише насильницькою, тобто такою, що несе в собі елемент легального насилля). Ці норми не є правовими не лише з огляду на їх невідповідність ідеям права та класовість (яка суперечить принципам формальної рівності та індивідуальної відповідальності), але тому, що ці норми ведуть не до впорядкування суспільних відносин, а до відкриття широких можливостей свавілля, яке прикривається назвою «революційної правосвідомості». Такі норми можуть вважатися агресивними за своєю

спрямованістю (антикулацькою, антибуржуазною чи антидворянською) і руйнівним потенціалом.

У підрозділі 3.3. «Застосування толерантності у соціумі: філософсько-правовий аналіз» встановлено, що проблематика філософського осмислення толерантності пов'язана з низкою принципів філософсько-світоглядних питань, що стосуються розуміння людиною її ідентичності, можливостей і меж пізнання та взаєморозуміння, діалогу культур і цивілізацій.

Зазначено актуальність переходу від обговорення питання толерантності суб'єкта або групи індивідуумів до становлення культури толерантності в суспільстві.

Визначено, що судити про дієвість механізму моралі кожної людини можна тільки через принцип діяльнісного відображення. Тобто результат зовнішнього вчинку особистості відображає ступінь її внутрішньої толерантності.

Вивчення філософсько-правової традиції толерантності виявило, що європейськими підставами толерантності стали життя, свобода і приватна власність, які визначають права і свободи буржуазного суспільства.

Встановлено, що толерантність в соціосфері означає, по суті, духовну відкритість. При цьому толерантність втрачає свій сенс в ситуаціях перетину кордону загальнолюдських цінностей – наприклад, посягань на життя і здоров'я, на людську гідність, на власність. Щоб залишатися в межах толерантної поведінки, а не принизливого «терпіння», суб'єкт повинен мати високий рівень загальнолюдської культури, чітке розуміння меж добра і зла, володіти етикою відповідальності, прагнення до морального розвитку. А отже, необхідно формування людини в душі толерантності за умови відмови від догматизму, від абсолютизації істини. Толерантність – це одна з універсальних цінностей сучасного суспільства. Ця універсальність пов'язана з необхідністю виживання людства в умовах глобальних викликів.

Четвертий розділ «Насильство і толерантність як тенденції розвитку сучасного суспільства» складається з трьох підрозділів, які присвячено: актуалізації проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві, що містить в собі проблеми антикультури мілітаризму, тероризму, толерантності на шляху подолання зазначених проблем; класифікації проявів агресії й толерантності, в тому числі у міжнародних відносинах.

У підрозділі 4.1. «Актуалізація проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві» з'ясовано, що актуалізацію проблематики насильства і толерантності в сучасному суспільстві слід розглядати тільки у взаємозв'язку з вивченням антикультури мілітаризму в менталітеті сучасної людини, яка пов'язана з такими філософсько-правовими категоріями, як справедливість, насильство, політика.

Констатовано, що сучасна епоха глобалізації гостро потребує міжкультурного діалогу з обґрунтуванням справедливості та розроблення принципів універсальної справедливості, оскільки характерний для сьогодення процес глобалізації оголив багато суперечностей цивілізації, зробив очевидною несправедливість устрою світу, і перш за все – стосовно розподілу матеріальних благ. Посилення технологічних, економічних зв'язків різних регіонів планети, постійне зростання вражаючої сили сучасної зброї, досягнення у сфері інформаційних відносин – все це призвело до того, що суспільство зіткнулося з насильством, яке набуло нової небезпечної форми, яка є, в тому числі, результатом панування тривалого часу антикультури мілітаризму. Світове співтовариство в умовах глобалізаційних процесів націлено не тільки на боротьбу з наслідками проявів агресії, але й на профілактику конфліктів, на толерантний процес досягнення миру в різноманітних проявах агресії.

Встановлено необхідність прийняти до уваги парність категорій «агресія» і «толєрантність», їх взаємовплив, взаємозв'язок у контексті тенденцій розвитку сучасного суспільства, що можна охарактеризувати як процеси глобалізації, індивідуалізації та інформатизації, які базуються на взаємодії окремих особистостей, націй і держав, на необхідності об'єднання знань, навичок і технологій для результативного дослідження мети.

У пункті 4.1.1. «Антикультура мілітаризму в менталітеті сучасної людини» підкреслено, що незважаючи на прокламування прав і свобод людини, менталітет сучасної людини зберігає риси мілітаризму, що призводить до зіткнення політичних і корпоративних інтересів провідних суб'єктів міжнародних відносин. Політика мілітаризму підриває основи глобального порядку і протистоїть впровадженню, розвитку й застосуванню механізмів толєрантності.

З'ясовано, що недостатньо високий рівень толєрантності, нерозуміння її цінності як інструменту для продуктивної взаємодії в суспільстві, для збереження миру і благополуччя, підвищує вірогідність агресивних проявів у поведінці, збільшує вірогідність появи численних конфліктів, у тому числі тероризму, який є також результатом антикультури мілітаризму.

У пункті 4.1.2. «Еволюція тероризму як виду насильства» досліджено співвідношення тероризму та насильства, відповідно як частини та цілого, що привело до висновку, що історично та логічно в основі тероризму полягає насильство як спосіб боротьби за так чи інакше зрозумілу справедливість.

Показано, що активне просування військово-політичних інтересів держав з яскраво вираженою мілітаристською політикою провокує аналогічні заходи з боку інших держав, а також слугує моральним виправданням для

проникнення і розповсюдження впливу організацій транснаціонального тероризму.

У пункті 4.1.3. *«Толерантність на шляху подолання антикультури мілітаризму»* акцентовано увагу на тому, що саме укорінення толерантності має стримувати мілітаризм, а також привести до гармонійного співіснування агресії й толерантності.

Визначено ідею толерантності як основу поведінки в індивідуалізованому суспільстві, яка повинна змінити культуру мілітаризму в менталітеті як європейців, так і представників інших цивілізацій і націй, інакше світ продовжать стрясати агресії, конфлікти, терористичні акти і війни.

Підкреслено потенціал європейської ідеології мультикультуралізму, яка базується на толерантності, тому саме вона здатна подолати антикультуру мілітаризму як пережиток минулого.

У підрозділі 4.2. *«Класифікація проявів агресії і толерантності у сучасному суспільстві»* проаналізовано класифікації проявів парних категорій «агресія» і «толерантність» на різних рівнях (міжособистісний, внутрішньовидовий, міжвидовий, внутрішньогруповий, міжгруповий, міжетнічний, внутрішньоорганізаційний, міжорганізаційний, транснаціональний, транскорпораційний, міжцивілізаційний), що підтвердило надзвичайну актуальність і значимість досліджуваної теми, науковий інтерес і перспективу теоретичного дослідження в цьому напрямку.

У підрозділі 4.3. *«Філософсько-правові аспекти насильства і толерантності в міжнародних відносинах»* визначено, що тільки в рамках толерантного підходу (як частини світоглядного, внутрішнього) можна шукати ефективне вирішення проблем подолання насильства у міжнародних відносинах, оскільки його глибинні, початкові причини знаходяться, перш за все, в морально-етичній площині.

З'ясовано, що методологія боротьби з насильством у міжнародних відносинах взагалі та з агресивними його проявами зокрема має містити загальні принципи світоглядного рівня, зокрема загальнолюдське «ядро» різних культур, що включає принципи гармонізації буття людини на всіх рівнях, необхідності со-буття держав, культур, релігій, людей, пошуки загального світосприйняття, зміни поведінкової мотивації в ракурсі толерантного ставлення людини до особистості іншої. Для подолання насильства і проблем, пов'язаних з ним, необхідним є перегляд стереотипів сучасного суспільства щодо розуміння таких категорій, як справедливість, демократія, свобода, насильство і толерантність. Зняття напруги між народами, державами, партіями, націями, релігійними конфесіями заради загальнолюдських інтересів є можливим через вирішення глобальних проблем і єднання людства на підставі толерантності. При цьому національні інтереси не є

перешкодою перетворенню держав на глобальне співтовариство, оскільки єдність не виключає різноманіття, а передбачає його, але за умови взаємної поваги, толерантності.

П'ятий розділ «Парність категорій “агресія” і “толерантність”: **філософсько-правовий вимір»** складається з двох підрозділів, присвячених обґрунтуванню концептуалізації дослідження парності категорій «агресія» і «толерантність», аналізу методологічного ракурсу парності цих категорій через розкриття синергетичної та антропологічної ефективності парності агресії й толерантності.

У підрозділі 5.1. «Концептуалізація дослідження парності категорій “агресія” і “толерантність”» доведено необхідність дослідження її методологічного ракурсу, яка є однією з гарантій виведення філософсько-правового дослідження агресії й толерантності на якісно новий рівень.

Обґрунтовано тезу, що толерантність – це не лише інструмент подолання конфлікту, а методологічний принцип юриспруденції. Запропоновано сформулювати його наступним чином: *принцип толерантності* – це універсальний методологічний принцип, який відображає державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування, дає наукову оцінку сучасному стану взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя з позицій і умов дотримання терпимості до Інакового.

Встановлено спільні риси агресії й толерантності, на основі яких констатовано моменти їх єдності (в рамках однієї й тієї ж сутності) у правовій сфері.

Визначено в процесі дослідження спільних рис парних явищ агресії й толерантності, їх абсолютизації, проблем внутрішньої і зовнішньої взаємодії особливості взаємовпливу, взаємодії одного явища на інше, в рамках всіх виявлених моментів єдності, тому що кожна з протилежностей певним чином заперечує іншу.

Підкреслено, що агресія абсолютизує індивідуальне в Людині, водночас толерантність абсолютизує суспільне (соціальне) в Людині. Це протилежні категорії, що позначають явища, навіть тенденції розвитку сучасного суспільства, які лише в своїй єдності здатні надавати ефективність (синергетичну, антропологічну) у вирішенні проблем, пов'язаних з подоланням проблем насильства, антикультури мілітаризму, сучасних форм тероризму і воєн, агресивності на всіх рівнях її прояву.

У підрозділі 5.2. «Методологічний ракурс парності категорій “агресія” і “толерантність”» виявлено, що методологічний потенціал, який можна отримати із дослідження методологічного ракурсу парності категорій «агресія» і «толерантність» полягає в можливості досліджувати за

допомогою отриманих знань про їх парність безліч явищ, наприклад: право, держава, війна, революція, апарат примусу, пробація тощо. Всі ці явища і багато інших проблем, де проявляється агресія і/або толерантність, з якими неминуче стикається суспільство, через розуміння і застосування парності категорій агресії й толерантності можна розв'язати, обравши найкоротший і ефективний шлях.

Констатовано, що агресія і толерантність – це явища, притаманні будь-якому суспільству, хоча їх концептуалізація в наукових дослідженнях і співвідношення у соціальній реальності (зокрема у правовій реальності) є суттєво відмінними.

Встановлено компаративістичний потенціал дослідження: пізнання співвідношень агресії та толерантності у різних суспільствах є надзвичайно важливим методом дослідження правової культури того чи іншого суспільства, адже дає можливість встановити зв'язок між рівнем агресії й толерантності у певному суспільстві, визначити їх взаємозв'язок із іншими явищами (право, економіка, релігія, культура, технології, «рівень щастя» тощо). Аналіз співвідношення рівня агресії та толерантності у декількох суспільствах може спричинити новий спосіб класифікації правових культур за співвідношенням агресії та толерантності. Виявлення закономірності між агресією, толерантністю і рівнем та темпами правового розвитку у різних правових культурах (суспільствах) дає можливості для прогнозування та розроблення певних стратегій державно-правового розвитку. Зокрема, компаративістика спроможна дати відповідь на питання про найбільш адекватний для певної культури баланс між агресією та толерантністю.

Розкрито через ефективність парності категорій «агресія» і «толерантність», зокрема синергетичний і антропологічний її аспекти, методологічний ракурс парності категорій «агресія» і «толерантність». Ефективність парності категорій «агресія» і «толерантність» означає методологічну ефективність дослідження цих категорій в їх парності, через призму закону єдності та боротьби протилежностей.

З'ясовано, що використання синергетичної й антропологічної ефективності парності категорій «агресія» і «толерантність» у підсумку не може не відбитися на процесах подолання агресивних, інтолерантних форм насильства, ефективності застосування принципу толерантності в соціумі, змісті та якості толерантності як тенденції розвитку сучасного суспільства.

У пункті 5.2.1. «Синергетична ефективність парності агресії й толерантності» визначено, що лише золота середина – без перекосів, абсолютизації та штучного переносу акцентів на агресію як на єдиний ефективний метод вирішення всіх проблем у суспільстві, або на толерантність як на панацею від всіх невдач, врахування їх у триєдинстві гегелівського

розуміння категорії логічного надасть справжню синергетичну ефективність парності категорій «агресія» і «толерантність». Тим більш суспільство приречено на успіх при використанні знань у сфері синергетичної ефективності парності категорій «агресія» і «толерантність», оскільки це тенденції, феномени і категорії, які виробило людство для самого себе; вміння застосувати ці знання можуть значною мірою підвищити вірогідність здійснення варіанту розвитку суспільства в потрібному каналі еволюції (аттракторі).

Констатовано, що забезпечити гармонійне використання синергетичної ефективності парності категорій «агресія» і «толерантність» може єдиний вироблений людиною інструмент соціальної регуляції – право, яке покликане підтримувати й охороняти порядок, який у своїй основі успадковується суспільством від минулих поколінь, базується на історичних і культурних традиціях, модернізується лише в тих межах, які не ставлять під загрозу стійкість системи. Утримувати динаміку суспільства в рамках стійкої системи можна лише слідкуючи за системою новацій, які отримують схвалення лише в тому випадку, якщо вдосконалюють, роблять чітким порядок, а не ускладнюють його, що веде до його підриву.

Зроблено висновок, що природна агресивність вгамовується соціально набутою толерантністю, причому важливим є баланс між ними, оскільки занадто високий рівень толерантності суспільства робить його вразливим перед більш агресивним суспільством, і навпаки – низький рівень толерантності призводить до самознищення частини суспільства.

У пункті 5.2.2. «Антропологічна ефективність парності агресії й толерантності» визначено, що антропологічна ефективність парності категорій «агресія» і «толерантність» являє собою можливість правильно виховувати почуття солідарності з іншими, спрямовувати соціальну взаємодію з іншими членами суспільства, перебування особистості в різних соціальних інститутах, соціальні ролі, рольові функції тощо. Все це у підсумку надасть можливості зменшити тенденції насильства у розвитку сучасного суспільства, наблизить до правореалізації в його природньому вимірі.

Підкреслено, що реалізація антропологічної ефективності парності категорій «агресія» і «толерантність» залежить від ступеня «зрілості» членів суспільства. Якщо суспільство складається зі зрілих особистостей в масовому масштабі, реалізація антропологічної ефективності парності категорій «агресія» і «толерантність» буде розвиватися інтенсивно, її реалізація буде здійснюватися успішно. Реалізація антропологічної ефективності парності агресії й толерантності значною мірою залежить від ціннісної шкали суспільства. Якщо на вершині цієї шкали буде знаходитися людина, її гідність,

честь, її права, свобода, справедливість, їх рівна міра для однойменних суб'єктів права тощо – реалізація антропологічної ефективності парності агресії й толерантності буде здійснюватися успішно.

Встановлено, що застосування антропологічної ефективності парності категорій «агресія» і «толерантність» як різновидів людської діяльності – це процес і результат людської творчості. Суб'єкти застосування антропологічної ефективності парності агресії й толерантності – це сучасні люди з відповідним культурним рівнем, духовно-інтелектуальним наповненням, поглядами на права людини, з певними ціннісними настановами тощо. З проблемою сучасної людини, її рівнем розвитку, приналежністю до певної національної культури, ставленням до прав людини, вибором певних засад правового розвитку і правозастосовної діяльності пов'язано розуміння толерантності як одного з основних принципів розвитку сучасного суспільства.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукової проблеми, яка полягає у комплексному філософсько-правовому дослідженні насильства і толерантності.

Найважливіші наукові та практичні результати роботи є такими:

1. В ході дослідження феноменів насильства і толерантності як основних парних тенденцій розвитку сучасного суспільства було сформульовано принципово нову для філософсько-правової науки концепцію парності категорій «агресія» і «толерантність», яка є своєрідним «методологічним ядром» дослідження, через призму якої відкриваються нові ракурси буття феноменів насильства і толерантності. Зазначена концепція дозволяє дійти і до практично значущих для юриспруденції результатів через категорії синергетики та антропології.

2. Особливість методології дослідження насильства і толерантності полягає в тому, що вона має міждисциплінарний, комплексний характер, а тому філософсько-правові підходи (антропологічний, комунікативний, системний, синергетичний, цивілізаційний, аксіологічний), які визначили саму стратегію нашої праці, її загальну спрямованість, зумовили характер і зміст оцінювання отриманих результатів. Теоретико-методологічні засади дослідження насильства і толерантності базуються на наступних принципах філософії права: метафізичності, верховенстві, справедливості, рефлексивності, синергетичності, феноменологічності, гармонійності, історизмі, а також на культурологічному і ментальному принципах філософії права. Категорії філософії та філософії права, які використовувалися під час пізнання насильства і толерантності, акумулюють результати розвитку інших

окремих наук: юриспруденції, логіки, психології, політології, культурології, лінгвістики, релігієзнавства, соціології тощо. Ці категорії пов'язані таким чином, що кожна з них може бути досягнута лише як частина всієї системи. Наприклад, категорії «наси́льство», «толерантність» можуть бути осмислені у їх співвідношенні з категоріями «справедливість», «свобода», «агресія», «рівність» тощо. В іншому випадку не можна вийти за межі простої констатації фактів об'єктивної правової реальності у всеосяжність.

3. За допомогою логічних категорій було окреслено обсяги досліджуваних понять «наси́льство» і «агресія» такими, що перехрещуються, коли обидва феномена мають чітко усвідомлену в її негативних проявах мету. Межі поняття «наси́льство» задаються цільовою ознакою, а межі поняття «агресія» більш розмиті, бо включають безліч спонтанних і цільових актів негативного характеру, усвідомлених і неусвідомлених, явних і прихованих. Поняття «агресія» має цілком деструктивний і руйнівний характер, чого не можна сказати про наси́льство, яке часто застосовується з позитивними мотивами і має позитивні наслідки. І в цьому плані наси́льством можна вважати будь-яку дію, що має примусовий характер, здійснювану поза волею об'єкта, до якого застосовується ця дія. Саме тому поняття «наси́льство» з логічної точки зору є ширшим, ніж поняття «агресія».

4. Проаналізований логіко-методологічний аспект взаємодії феномена наси́льства зі свідомістю людини та відображення його у громадській думці показали, що сутнісно-змістовні характеристики наси́льства дають можливість аналізувати його в історичному розвитку, шляхом поєднання логічних зусиль дослідника з ретроспективним дослідженням еволюції його форм та історії вивчення цієї еволюції. Тільки таким шляхом є можливим вивчення передумов виникнення сучасних форм агресії і наси́льства, початку, причин та умов виникнення всіх найважливіших його різновидів.

5. Поєднання антропологічного, системного, цивілізаційного й аксіологічного підходів при дослідженні застосування наси́льства у соціумі допомагає долати тенденцію тотального звуження наси́льства до суто соціального явища, який розглядають лише як злочинну діяльність, що належить до сфери кримінального права. У змістовному, конкретному розумінні філософсько-правовий аналіз означає, що проблема застосування наси́льства у соціумі повинна бути досліджувана на основі та в постійному контексті філософського розуміння феномена права. Це передбачає розгляд таких принципових філософських питань, як сутність (природа) людини та природні права людини, які впливають з її природи.

6. Дослідження наси́льства і релігії привели до висновку, що незважаючи на в цілому позитивну роль релігії у запобіганні агресивного наси́льства, запровадженні юридичних механізмів захисту від нього в тому числі, і

шляхом застосування неагресивного насильства, слід відзначити і певну небезпеку, яка була закладена ідеєю монотеїзму. Ця небезпека полягає в тому, що монотеїзм, на відміну від язичництва, не визнає можливості існування інших «істинних» релігійних систем, сприймаючи їх як ворожі, що має наслідком неприязне ставлення до носіїв інших релігійних переконань, а ця неприязнь, залежно від конкретних обставин, може виливатися у досить відштовхуючі форми агресивного насильства (геноцид, релігійні війни, інквізиція тощо).

7. Дослідження співвідношення насильства і права привело до висновку, що з філософської традиції походить ідея переходу від насильства через нормативність до права як сукупності соціально-духовних цінностей суспільства і людини. Нормативність права знайшла свій вираз у формуванні та виконанні таких правових процедур, які забезпечили суб'єкту права реальну можливість переходу від застосування насильства до правового розв'язання життєвого конфлікту, відповідно ідеям свободи, справедливості та порядку. Право є політичним інструментом в процесі легітимації насильства, засобом влади при вирішенні нею суспільних проблем.

8. Толерантність у соціосфері – це принцип терпимості одного соціального суб'єкта до політичних, етнічних, конфесійних та інших особливостей іншого соціального суб'єкта, тобто визнання світоглядного, релігійного, соціально-політичного, культурного, національного та етичного плюралізму. Під суб'єктами толерантності розуміються різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, з якими можливий пошук компромісу. Толерантність передбачає діяльність, взаємодію суб'єктів на основі рівності, збереження індивідуальної своєрідності кожного з них і досягнення згоди без обмеження їх індивідуальних інтересів на основі діалогу і ненасильства, переважно методами роз'яснення і переконання. Підставою детермінації толерантності є моральні установки – етичні поняття, норми, принципи, цінності, а також механізми їх включення в процес регулювання толерантної поведінки. Важливе місце для вирощування культури толерантності належить моральному фактору поведінки і свідомості індивідів, усвідомленню необхідності обмеження егоїзму заради підтримки стабільності всієї соціальної системи, а не зводиться до простої терпимості. Отже, толерантність може розглядатися як моральне поняття, оскільки в основі толерантності лежить знання норм моралі і загальнолюдських цінностей, уміння використовувати їх в різних видах діяльності, моральні почуття – повага, симпатія, доброта тощо.

9. Виявлено, що в юриспруденції на галузевому рівні розвиваються ідеї формування і використання толерантності як методологічного принципу, але на загальнотеоретичному рівні толерантність продовжує досліджуватися

тільки як цінність права. Отже, запропоновано виокремити методологічний принцип толерантності та сформулювати його зміст таким чином: принцип толерантності – це універсальний методологічний принцип, який відображає державно-правову реальність, розкриваючи її сутність, форми, основні закономірності функціонування, дає наукову оцінку сучасному стану взаємозв'язку державно-правових явищ з іншими явищами суспільного життя з позицій і умов дотримання терпимості до Інакового.

10. Обґрунтовано, що тероризм як вид насильства є результатом антикультури мілітаризму. Дослідження еволюції тероризму підтверджує важливий висновок, що тероризм в сучасних умовах – це специфічна форма насильства, розрахована на масове сприйняття, де метою є створення атмосфери страху. Саме укорінення толерантності має стримувати мілітаризм, а також привести до гармонійного співіснування агресії й толерантності.

11. Констатовано, що мілітаризм став частиною сучасної культури, способом людського мислення і буття. Як не сумно це визнавати, але наша сучасна реальність ґрунтується на «культурі» (а точніше – антикультурі) мілітаризму. Здається, для того щоб стверджувати культуру миру, треба знати «культуру» мілітаризму. Незважаючи на кардинальні зміни в житті сучасного суспільства, сутність процесу мілітаризації обумовлена тим самим європейським менталітетом з властивою йому агресивністю. Однак новий мілітаризм, на відміну від минулих епох, завдяки можливостям інформатизації є глобальним утворенням планетарного масштабу. Системі соціальних відносин, до якої входять також насильство і толерантність, потрібно свідоме і радикальне «доопрацювання», інакше сучасний етап розвитку суспільства з його надбанням «старого» світопорядку – антикультурою мілітаризму при наявності зброї масового знищення, може закінчитися загибеллю цивілізації. Європейська ідеологія мультикультуралізму базується на толерантності, саме вона здатна подолати антикультуру мілітаризму як пережиток минулого.

12. В результаті аналізу низки наукових праць було виокремлено такі види агресії:

1) доброякісна агресія:

- державна – застосування примусу до злочинців, захист держави від ворогів;
- суспільна – стимулювання суспільства і населення на боротьбу з ворогом за допомогою захисної агресії, участь у боротьбі зі злочинністю (затримання злочинців, участь у правосудді, тобто те, що реалізується через суспільні організації та громадянські інститути);
- групова – застосування сили групами військовослужбовців, співробітників правоохоронних органів тощо;

- індивідуальна – виходить від однієї людини для захисту своїх законних прав і інтересів від злочинців, виплескується на спортивних змаганнях;

2) злаякісна агресія:

- державна – репресії проти суспільства, населення, політичних партій, окремих осіб чи груп людей, пропаганда ненависті й ворожнечі до людей іншої раси, нації, віросповідання, соціальної належності, до інших країн;
- суспільна – підтримання суспільством репресій держави проти незгодних з його політикою, опозиції, підтримання державної пропаганди ненависті й ворожнечі до людей іншої раси, нації, віросповідання, соціальної належності, до інших країн;
- індивідуальна агресія та агресивність як риса особистості, яка несе аморальний характер.

Зазначений спосіб класифікації агресії має відображення на рівні аксіосфери та нормосфери права. Так, доброякісна агресія має на меті досягнення соціально позитивного результату у вигляді подолання зовнішньої агресії, злочинності, зміцнення правопорядку, захисту життя, здоров'я, прав і свобод людини та її інтересів, власності, сприяння здоровому способу життя тощо. Легалізація доброякісної агресії відбувається через певні правові інститути: кримінальне переслідування, військову службу, необхідну оборону, спортивне право тощо. Навпаки, злаякісна агресія має очевидно протиправний характер, навіть у тому випадку, коли за нею стоїть держава. Зокрема, державні репресії, стихійні та організовані погроми, спрямовані проти певних груп населення за національною, релігійною, ідеологічною або будь-якою іншою ознакою, вчинення злочинів є деструктивними і такими, що входять у конфлікт із основоположними ідеями права більшості правових систем.

13. Толерантність, як і агресія – це не тільки наукові та філософські категорії – насамперед це складний соціальний феномен. Тому простежуються загальні ознаки досліджуваних явищ з огляду на їх класифікацію. Суб'єкти толерантності – це різні індивіди, соціальні групи, суспільні інститути, суспільства, на які поширюється принцип толерантності, з якими можливий пошук компромісу. Види толерантності можна також виокремити у самому широкому вигляді за суб'єктним складом:

- державна – застосування політики толерантності щодо власних громадян, іноземців, людей без громадянства;
- суспільно-груповою – стимулювання соціальних груп, суспільних інститутів, суспільства до виховання і застосування культури толерантності (на всіх рівнях її прояву);

- індивідуальна – походить від одного суб'єкта і поширюється на другого у вигляді активного сприйняття Іншого.

Відповідно, на різних рівнях прояву толерантності, як і агресії, можна виокремити міжособистісний, внутрішньовидовий, міжвидовий, внутрішньогруповий, міжгруповий, міжетнічний, внутрішньоорганізаційний, міжорганізаційний, транснаціональний, транскорпораційний, міжцивілізаційний їх види тощо.

14. Філософсько-правова проблема насильства у міжнародних відносинах полягає більшою мірою у зведенні його розуміння до розуміння такого насильства, яке виходить за межі однієї країни. В уявленні автора дослідження «насильство у міжнародних відносинах» – це глобальне, світове насильство. Тут його відмінність від стародавніх агресивних форм насильства є приблизно такою ж самою, як відмінність вищих організмів від одноклітинних. Злочинний характер політики низки держав, поза сумнівом, слід розглядати як одну з найважливіших причин посилення насильства і відсутності гідного рівня виховання культури толерантності у світі.

15. Концептуалізація дослідження парності категорій «агресія» і «толерантність» полягає:

- у необхідності дослідження методологічного ракурсу парності, яка є однією з гарантій виведення філософсько-правового дослідження агресії й толерантності на якісно новий рівень;
- у надзвичайній актуальності отримання знань про механізми синергетичної ефективності парності концептів «агресія» і «толерантність», які можуть зіграти роль певних аттракторів (каналів еволюції, варіантів подій встановлення нового порядку), що має підвищити вірогідність здійснення такого варіанту розвитку соціальної системи, який більшим чином спрямований на успіх або очікуваний результат;
- в успішному використанні антропологічної ефективності парності концептів «агресія» і «толерантність», що надає можливість правильно виховувати відчуття солідарності з іншими людьми, спрямовувати соціальну взаємодію всіх членів суспільства, зменшити тенденції насильства у розвитку сучасного суспільства, наблизить до правореалізації в його природньому вимірі.

16. На основі встановлених спільних рис агресії й толерантності констатовано такі моменти їх єдності (в рамках однієї й тієї ж сутності) у правовій сфері:

- агресія і толерантність, як правило, детерміновані поєднанням внутрішніх і зовнішніх причин, біологічного і соціального в людській сутності на всіх рівнях свого прояву;

- проявлення у формі дії (в активній поведінці) агресії чи толерантності є процесом внутрішньої та зовнішньої взаємодії двох протилежностей, якими вони є;
- спільна риса агресії й толерантності (в широкому значенні) як протилежностей знаходить вираз в активності їх суб'єктів, для якої діяльнісний компонент є основним: слова, жести, міміка;
- у правовій сфері агресія і толерантність мають тотожні суб'єкти – це окрема людина (індивід), соціальна група (в тому числі національна або релігійна) або групи, суспільство, суспільні інститути, держава тощо, оскільки агресія і толерантність є, передусім, соціальними феноменами;
- агресія і толерантність можуть бути породжені колективним розумом, суспільною свідомістю, яка набула особистістю у вигляді архетипів, базується на досвіді поколінь, сукупності традицій і цінностей;
- об'єктом агресії й толерантності можуть виступати соціальні суб'єкти, які перебувають у взаємозв'язку;
- категорії «агресія» і «толерантність» відображають ступінь внутрішнього людського, яку індивід проявляє ззовні;
- толерантність є невід'ємним атрибутом суспільного діалогу на будь-якому рівні соціальної комунікації; агресія певним чином також може бути елементом соціальних відносин. Водночас слід відзначити конструктивність толерантності та деструктивність агресії (у переважній більшості випадків, хоча можливі й окремі виключення);
- агресія може бути благородною чи конструктивною лише в окремих випадках, в той час як толерантність має лише конструктивний характер;
- єдність природи і походження агресії й толерантності: так одним із чинників росту актуалізації толерантності стали тривожні виклики глобалізації, в тому числі сплеск агресії;
- спільна риса агресії й толерантності у правовій сфері проявляється також в умислі індивіда, який реалізує певну поведінку;
- агресія і толерантність впливали і продовжують впливати на розвиток цілої низки галузей права, норми яких намагаються стримувати, обмежувати, контролювати, запобігати, карати за протиправні виплески агресії, виконувати превентивні заходи, заохочувати чи стимулювати до правомірної толерантної поведінки.

Поза всяким сумнівом, парність категорій «агресія» і «толерантність» впливає на сферу прав людини, кримінально-правове і адміністративно-правове регулювання.

17. Проаналізовані спільні риси протилежностей агресії й толерантності дозволили з'ясувати моменти їх єдності (в рамках однієї й тієї ж сутності) у правовій сфері. Дослідження спільних рис парних явищ агресії й толерантності, їх особливостей, проблем внутрішньої й зовнішньої взаємодії, абсолютизації дозволило розглянути особливості взаємовпливу, взаємодії одного явища з іншим, в рамках всіх виявлених моментів єдності, адже кожна з протилежностей у певний спосіб заперечує іншу. Агресія абсолютизує індивідуальне в Людині, в той час як толерантність абсолютизує в Людині суспільне (соціальне). Це протилежні категорії, що позначають явища реальності, навіть тенденції розвитку сучасного суспільства, які, при тому, лише в своїй єдності здатні проявляти ефективність (синергетичну, антропологічну) у вирішенні проблем, пов'язаних з подоланням проблем насильства, антикультури мілітаризму, сучасних форм тероризму і воєн, агресивності на всіх рівнях її прояву.

18. Методологічний ракурс парності агресії й толерантності досі являє собою малодосліджену сферу, до якої звертаються лише епізодично і лише окремі науковці.

Агресія і толерантність постають не тільки як явища навколишньої дійсності (тобто як об'єктивно існуючі в формальних джерелах права), але і як властивості (якості) особистості. Парний характер агресії й толерантності знаходить своє вираження: в описі істотних ознак агресії й толерантності, які характеризують їх як явища, що відображають світ; у змісті агресії й толерантності на різних рівнях їх існування; в їх видових характеристиках; в обґрунтуванні їх парності; у співвідношенні (загального, особливого, абсолютизації, внутрішньої і зовнішньої взаємодії) агресії й толерантності як парних категорій. Парність категорій «агресія» і «толерантність» є узгодженою і взаємопов'язаною системою категорій (найбільш фундаментальних понять), які потрібні для теоретичного вивчення і осягнення філософсько-правових явищ. Практичне значення одержаних результатів полягає в підвищенні ефективності правового регулювання процесами, пов'язаними з проявами насильства та агресії, можливості мінімізації їх прояву, забезпечення як найповнішої реалізації механізму толерантності, що неминуче виходить на підвищення рівня поваги до права у особистості та суспільства.

Парність категорій «агресія» і «толерантність» є загальним об'єктом дослідження і філософії права, і загальнотеоретичної юриспруденції. Особливість об'єкту пізнання парності агресії й толерантності обумовлена подвійністю самої її природи, що включає як область фізичних дій і реальних подій, так і область їх юридичної значимості (сутності). Зовнішня сторона цього об'єкту обумовлена і виражена фактичними обставинами, тобто його «подієвим» рядом. Ця сторона має власний об'єктивний зміст, що виникає і

розгортається незалежно від свідомості суб'єкта, який пізнає. Об'єктивний зміст проявляється ззовні до початку пізнавальної діяльності суб'єктів, і на момент пізнання подія агресії чи толерантності завершена. Але перед суб'єктом, який пізнає, постає завдання пізнати подію у всій повноті її юридично значимих обставин.

19. Знання механізмів синергетичної ефективності парності концептів «агресія» і «толерантність», які можуть зіграти роль певних атракторів (каналів еволюції, варіантів подій встановлення нового порядку), надзвичайно важливо. Завдяки зусиллям соціальних груп, що засновані на вмінні керувати механізмом синергетичної ефективності парності агресії й толерантності, можна значною мірою підвищити вірогідність здійснення варіанту розвитку соціальної системи, який більш спрямований на успіх, або хоча б на очікуваний результат. Врахування їх у триєдинстві гегелівського розуміння категорії логічного надасть справжню синергетичну ефективність парності категорій «агресія» і «толерантність».

20. Антропологічна ефективність парності концептів «агресія» і «толерантність», ґрунтована на сучасних людинознавчих знаннях, дозволяє трактувати сутність людини через єдність унікально-неповторного біологічно-соціального виміру. Антропологічна ефективність парності агресії й толерантності дає можливість правильно виховувати почуття солідарності з іншими, спрямовувати соціальну взаємодію з іншими членами суспільства, перебування особистості в різних соціальних інститутах, соціальні ролі, рольові функції тощо. Все це в результаті надасть можливість зменшити тенденції насильства у розвитку сучасного суспільства, наблизить до правореалізації в його природньому вимірі. Духовно зріла особистість буде докладати максимум зусиль для реалізації власних прав, та ще й працюватиме і безпосередньо, і опосередковано на реалізацію права в суспільстві, його ствердження, захист, розвиток. Правосвідомою Особистістю розуміє, що від реалізації права як форми втілення та вираження вищих духовних цінностей вирішальним чином залежить життєздатність суспільства, перспективи його розвитку, його майбутнє тощо.

Історія розвитку юриспруденції має приклади парадоксальної ситуації, коли норма закону є агресивною (хоча правова норма закону може бути лише насильницькою, тобто такою, що несе в собі елемент легального насилля). Задля унеможливлення прийняття агресивних норм у сучасному процесі законотворчості пропонується проводити експертизу на предмет аналізу неприпустимої агресивності норм, на відміну від допустимих складових насильства в структурі норми як частини державної монополії, з метою запобігання відхилення поведінки громадян і підтримання внутрішнього та зовнішнього порядку.

Запропоновано концептуальні засади удосконалення законодавства у сфері відправлення правосуддя, а саме: пряме включення принципу толерантності у ст. 24 Конституції України, а також у ст. 2 ЦПК, ст. 7 КПК, ст. 2 ГПК, ст. 2 КАС, визначивши толерантність необхідною умовою судочинства, що являє собою рівне ставлення до усіх учасників процесу і має забезпечити їм правову охорону від агресивного ставлення, що може стати наслідком їх інаковості.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Смазнова І. С. Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс : монографія. Одеса : Фенікс, 2019. 378 с.
2. Смазнова І. С. Системний вимір агресії і толерантності як парних правових категорій. *Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції* : колективна монографія / Ю. М. Оборотов, А. П. Овчиннікова, В. В. Завальнюк та ін.; за ред. Ю. М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2019. 420 с. (*Особистий внесок*: підрозділ 1.15. С. 187–198).
3. Смазнова І. С. Еволюція тероризму в процесі його глобалізації. *Час вибору: виклики інформаційної епохи* : колективна монографія / за заг. ред. О. А. Івакіна, Д. В. Яковлева. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2016. 472 с. (*Особистий внесок*: підрозділ 3.7. С. 405–417).
4. Смазнова І. С. Філософсько-правові аспекти насильства в політиці. *Гуманітарний дискурс: політика, управління, влада* : колективна монографія / за заг. ред. О. А. Івакіна, І. В. Шамши, Д. В. Яковлева. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2015. 468 с. (*Особистий внесок*: підрозділ 1.8. С. 135–155).
5. Смазнова И. С. Феномен терроризма : философское осмысление. *От экстремизма к толерантности: этические и социокультурные аспекты* : коллективная монография / науч. ред. д-р филос. наук, профессор В. Ш. Сабилов ; Новосиб. гос. архитектур.-строит. ун-т (Сибстрин). Новосибирск : НГАСУ (Сибстрин), 2010. 336 с. (*Особистий внесок*: С. 48–53).

Наукові статті у фахових виданнях України:

6. Смазнова І. С. Справедливість як ціннісний компонент боротьби з тероризмом. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Вип. 40. Одеса : Юрид. л-ра, 2008. С. 179–184.
7. Смазнова І. С. Соціокультурний аспект тероризму. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Вип. 50. Одеса : Юрид. л-ра, 2009. С. 348–354.

8. Смазнова І. С. Філософсько-правова оцінка проблеми міжнародного тероризму. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. праць. Вип. 39. Одеса : Фенікс, 2010. С. 115–121.

9. Смазнова І. С. Применение выводов синергетики в исследовании права. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Вип. 67. Ред. кол.: С. В. Ківалов (голов.) та ін.; відп. за вип. В. М. Дрьомін. Одеса : Юридич. літ-ра, 2012. С. 148–152.

10. Смазнова І. С. Насильство як метод маніпулювання людською свідомістю. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2016. № 4. С. 282–285.

11. Смазнова І. С. Глобалізація насильства: філософсько-правовий аспект. *Актуальні проблеми політики*. 2016. № 57. С. 186–195.

12. Смазнова І. С. Онтологічні засади феномену насильства. *Право і суспільство*. 2016. № 5. С. 30–35.

13. Смазнова І. С. Философские основания современного социокультурного кризиса. *Актуальні проблеми політики*. 2016. № 58. С. 214–221.

14. Смазнова І. С. Діалектика категорій «агресія» і «толерантність» в умовах глобалізації. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2018. Том 29 (68), № 5. С. 123–129.

15. Смазнова І. С. Парність категорій агресії і толерантності: юридичний вимір. *Правова держава*. Одеса : Фенікс, 2018. № 32. С. 36–43.

16. Смазнова І. С. Онтогносеологічний статус насильства і агресії. *Юридичний бюлетень*. Одеса : ОДУВС, 2018. Вип. 6 (6). С. 36–42.

17. Смазнова І. С. Философские основы толерантности. *Правова держава*. Одеса : Фенікс, 2019. № 33. С. 54–58.

18. Смазнова І. С. Синергетична ефективність парності агресії і толерантності. *Правова держава*. Одеса : Фенікс, 2019. № 35. С. 16–24.

19. Смазнова І. С. Антропологічна ефективність парності агресії та толерантності. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. № 40. С. 4–7.

***Наукові статті у зарубіжних періодичних виданнях
з юридичного напрямку:***

20. Смазнова І. С. Концептуалізація та інструментальні засади досліджень насильства і толерантності. *Jurnalul Juridic National: teorie si practica*. Republica Moldova, 2019. № 4 (38). С. 9–13.

21. Смазнова І. С. Методологічні засади дослідження насильства і толерантності. *Visegrad journal on human rights*. Bratislava, Slovakia Republic, 2019. № 3. С. 234–237.

22. Смазнова І. С. Про принцип толерантності у методології юриспруденції. *Sciences of Europe*. Praha, Czech Republic, 2019. Vol 3, № 40. С. 49–55.

23. Смазнова І. С. Методологический ракурс парности категорий агрессии и толерантности. *Eurasian science journal (Евразийский научный журнал)*, 2019. № 9 (66), ч. 6. С. 41–44.

24. Смазнова І. С. Парність концептів агресії і толерантності: антропологічний ракурс. *Sciences of Europe*. Praha, Czech Republic, 2019. Vol 4, № 44. С. 46–56.

25. Smaznova I. S. On overcoming the culture of militarism in the mentality of modern human. *Visegrad journal on human rights*. Bratislava, Slovakia Republic, 2020. № 6 (2). С. 96–100.

Тези доповідей і наукових повідомлень:

26. Смазнова І. С. Соціокультурний аспект тероризму. *Правове життя сучасної України* : тези доповідей Всеукр. наук. конф. (Одеса, 18–19 квіт. 2008 р.). Одеса : Фенікс, 2008. С. 105–106.

27. Смазнова І. С. Філософське розуміння феномена права. *Актуальні проблеми теорії та історії прав людини, права і держави*: матеріали Міжнар. наук. конф. молодих наук., аспір., і студ., присв. пам'яті видатних вчених-юристів П. О. Недбайла, О. В. Сурілова, В. В. Копейчикова (Одеса, 21–22 листоп. 2008 р.). Одеса : Фенікс, 2008. С. 5–10.

28. Смазнова І. С. Феномен тероризму: філософське осмислення. *Сучасний вимір держави та права* : зб. наук. праць (Миколаїв, 28–29 листоп. 2008). Миколаїв : Іліон, 2008. С. 141–143.

29. Смазнова І. С. Проблема відчуження людини. *Правове життя України* : тези доповідей Міжнар. наук. конф. (Одеса, 18–19 квіт. 2009 р.). Одеса : Фенікс, 2009. С. 16–18.

30. Смазнова І. С. Применение выводов синергетики в исследовании права. *Питання удосконалення методології сучасної юриспруденції* : тези II Міжнар. наук. конф., присвяч. пам'яті проф. О. В. Сурілова (Одеса, 30–31 берез. 2012 р.). Одеса : Фенікс, 2012. С. 96–99.

31. Смазнова І. С. Необходимость и случайность в достижении слаженности элементов правовой системы (синергетический эффект). *Правове життя сучасної України* : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20–21 квіт. 2012 р.). Т. 1. Одеса : Фенікс, 2012. С. 20–22.

32. Смазнова І. С. Свобода як усвідомлена необхідність. *Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права* : матер. Міжнар. наук. конф. (Одеса, 30 листоп. 2012 р.). Т. 1. Одеса : Фенікс, 2012. С. 28–30.

33. Смазнова І. С. Природа та проблема застосування насильства в суспільстві. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присв. ювілею акад. С. В. Ківалова (Одеса, 16–17 трав. 2014 р.): у 2 т. Т. 2. Одеса : Юридична література, 2014. С. 23–25.

34. Смазнова І. С. Этические основы деятельности адвоката. *Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присв. 20-річчю НУ ОЮА та 170-річчю Одеської школи права (Одеса, 19 трав. 2017 р.): у 2 т. Т. 1. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 13–15.

35. Смазнова І. С. Агрессия и толерантность в международных отношениях. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 18 трав. 2018 р.). У 2-х т. Т. 1. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 13–15.

36. Смазнова І. С. До питання класифікації проявів агресії і толерантності. *Юридична наука в ХХІ столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 11–12 трав. 2018 р.). Запоріжжя : ЗНУ, 2018. С. 102–106.

37. Смазнова І. С. Парність агресії і толерантності в сучасних тенденціях розвитку суспільства. *ІІІ Таврійські юридичні наукові читання*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конфер. (Київ, 18–19 трав. 2018 р.). Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2018. С. 16–19.

38. Смазнова І. С. К вопросу о парности категорий «агрессия» и «толерантность». *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 верес. 2018 р.). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 11–14.

39. Смазнова І. С. Насильство та агресія: традиції інтерпретації. *Концептуалізація та використання правової спадщини* : матеріали Всеукр. кругл. столу онлайн (Одеса, 26 груд. 2018 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.», Одеса : [б. в.], 2018. С. 65–70. URL: <http://hdl.handle.net/11300/11213> станом на 21 квітня 2018 р. (дата звернення: 28.12.2018).

40. Смазнова І. С. Историко-философское осмысление толерантности. *Конгрес міжнародного та європейського права* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Конгресу онлайн (Одеса, 19 квіт. 2019 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса : Фенікс, 2019. С. 22–26. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/11633/ONU_Kongress_MP%20copy.

pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=17 станом на 21 квітня 2019 р. (дата звернення: 13.06.2019).

41. Смазнова І. С. Філософсько-правовий вимір парності категорій агресії і толерантності. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 трав. 2019 р.). У 2 т. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2019. С. 16–19.

42. Смазнова І. С. Парність агресії і толерантності : антропологічний аспект. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави* : матеріали Міжнар. круглого столу онлайн (Одеса, 20 груд. 2019 р.) / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2019. С. 22–26. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/12209/Матеріали%20Круглого%20Столу%20ТЕНДЕНЦІЇ%20РОЗВИТКУ%20ТА%20ПРАВОВИЙ%20ОБРАЗ%20СУЧАСНОЇ%20ДЕРЖАВИ1.pdf?sequence=1&isAllowed=y#page=12> станом на 21 травня 2020 р. (дата звернення: 21.05.2020).

АНОТАЦІЯ

Смазнова І. С. Насильство і толерантність: філософсько-правове дослідження. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.12 – «Філософія права». – Національний університет «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України, Одеса, 2021.

Дисертація є першим у вітчизняній філософсько-правовій науці комплексним дослідженням насильства і толерантності, в якому представлено системне бачення цих філософсько-правових явищ в умовах новелізації концептуальної та інструментальної методології юриспруденції і євроінтеграційних процесів.

Проаналізовано теоретико-правові основи дослідження насильства і толерантності, подано системний аналіз теоретико-методологічних і онтогносеологічних засад забезпечення захисту людини від протиправного насильства та агресії й гарантування дотримання принципу толерантності. Зазначено, що категорії філософії та філософії права, які використовувалися під час пізнання насильства і толерантності, акумулюють результати розвитку інших окремих наук: юриспруденції, логіки, психології, політології, культурології, лінгвістики, релігієзнавства, соціології тощо.

Актуалізовано проблематику насильства і толерантності як тенденцій розвитку сучасного суспільства. Здійснено філософсько-правовий аналіз насильства як інструменту маніпулювання людською свідомістю.

Проаналізовано логіко-методологічний аспект взаємодії феномена насильства зі свідомістю людини та відображення його у громадській думці.

Встановлено, що поєднання антропологічного, системного, цивілізаційного й аксіологічного підходів при дослідженні застосування насильства у соціумі допомагає подолати тенденцію тотального звуження насильства до суто соціального явища, яке розглядається лише як злочинна діяльність, що належить до сфери кримінального права.

Розкрито співвідношення насильства і агресії, насильства і нормативності, насильства і права, насильства і справедливості, насильства і порядку, насильства і релігії, насильства і психології.

Підкреслено, що лише в рамках толерантного підходу (як частини світоглядного, внутрішнього) можна шукати ефективне рішення проблем подолання насильства у міжнародних відносинах, оскільки його глибинні, початкові причини знаходяться, перш за все, в морально-етичній площині.

Ключові слова: насильство, толерантність, агресія, сучасні тенденції, менталітет, мілітаризм, парність категорій «агресія» і «толерантність», сучасна методологія юриспруденції, методологічний принцип толерантності.

АННОТАЦИЯ

Смазнова И. С. Насилие и толерантность: философско-правовое исследование. – *Квалификационная научная работа на правах рукописи.*

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.12 – «Философия права». – Национальный университет «Одесская юридическая академия» Министерства образования и науки Украины, Одесса, 2021.

Диссертация является первым в отечественной философско-правовой науке комплексным исследованием насилия и толерантности, в котором представлено системное видение этих философско-правовых явлений в условиях новеллизации концептуальной и инструментальной методологии юриспруденции и евроинтеграционных процессов.

Проанализированы теоретико-правовые основы исследования насилия и толерантности, представлен системный анализ теоретико-методологических и онтогносеологических основ обеспечения защиты человека от противоправного насилия и агрессии, обеспечения соблюдения принципа толерантности. Отмечено, что категории философии и философии права, которые использовались во время исследования насилия и толерантности, аккумулируют результаты развития других отдельных наук: юриспруденции, логики, психологии, политологии, культурологии, лингвистики, религиоведения, социологии и т.д.

Актуализирована проблематика насилия и толерантности как тенденций развития современного общества. Осуществлен философско-правовой анализ насилия как инструмента манипулирования человеческим сознанием. Проанализирован логико-методологический аспект взаимодействия феномена насилия с сознанием человека и отражение его в общественном мнении.

Установлено, что сочетание антропологического, системного, цивилизационного и аксиологического подходов при исследовании применения насилия в социуме помогает преодолеть тенденцию тотального сведения насилия к сугубо социальному явлению, которое рассматривают только как преступную деятельность, относящуюся к сфере уголовного права.

Раскрыто соотношение насилия и агрессии, насилия и нормативности, насилия и права, насилия и справедливости, насилия и порядка, насилия и религии, насилия и психологии.

Отмечено, что только в рамках толерантного подхода (как части мировоззренческого, внутреннего) можно искать эффективное решение проблем преодоления насилия в международных отношениях, поскольку его глубинные, изначальные причины находятся, прежде всего, в морально-этической плоскости.

Ключевые слова: насилие, толерантность, агрессия, современные тенденции, менталитет, милитаризм, парность категорий «агрессия» и «толерантность», современная методология юриспруденции, методологический принцип толерантности.

SUMMARY

Smaznova I. S. Violence and Tolerance: Philosophical and Legal Study. – Scientific qualification paper with asserted manuscript rights.

Thesis on receiving academic degree of Doctor in Law in field of specialization 12.00.12 – “Philosophy of Law”. – «Odesa Law Academy» National University of the Ministry of Education and Science of Ukraine, Odesa, 2021.

In the thesis philosophical and legal aspects of violence and tolerance have been studied, in particular theoretical and legal principles as to the violence and tolerance investigation have been analyzed, system analysis on theoretical and legal and ontognoseological foundations for providing protection of a person against unlawful violence and aggression, securing the observation of principle of tolerance have been given. It has been noted that the categories of philosophy and philosophy of law that were applied during the cognition of violence and tolerance cumulate the results of advanced studies in the other fields of science:

jurisprudence, logic, psychology, political science, culturology, linguistics, religious studies, sociology, etc. These categories are interrelated so that each of them can be only comprehended as a part of the whole of the system.

The problems of violence and tolerance, as well as the development trends in contemporary society have been shown as actual ones. The philosophical and legal analysis of violence as an instrument of manipulating human consciousness has been carried out. It has been established that state-of-the-art achievements in the field of psychophysiological sciences equip some politicians and ideologists with methods of manipulating human consciousness. The comprehension of violence as a certain external force that – similarly to natural calamities – is influenced by external factors is formed in human consciousness. Social predominance of one-sided views on the causes of origin of violence and the methods of violence control is a result of such purposeful work. According to such views any violence is an evil an accurate response to which is only to be an infliction of an equivalent evil to the evil carriers. The logical and methodological aspect of interaction between the phenomenon of violence and human consciousness and its representation in public opinion has been analyzed.

It has been established that the combination of anthropological, systemic, civilizational and axiological approaches in the case of the investigation of application of violence in social medium helps to overcome a trend of total reduction of violence to a purely social phenomenon to be only regarded as a criminal activity related to the field of criminal law.

An interrelationship of violence and aggression, violence and normativeness, violence and law, violence and justice, violence and order, violence and religion, violence and psychology has been revealed.

It has been stated the lack of an unambiguous definition of tolerance and the availability of multiple approaches to the determination of tolerance basis which is typical for such complex social phenomena. Besides, an explicit identification of tolerance and allowance, even the applications of such notions as synonyms is in evidence not only at an everyday level but also at a doctrinal level of examination thereof. The convergence of standpoints of various authors is traced in the availability of ethical composition of the tolerance basis.

It has been emphasized that within the framework of a tolerant approach - as a part of an internal, world outlook one - it is possible only to look for an effective solving of problems of overcoming of violation in international relations because its deep, original causes are – above all – in a moral and ethical aspect.

The thesis is the first complex system research in the national science of philosophy of law on violence and tolerance as pair-wise development trends in the contemporary society and the substantiation of twoness of law categories – aggression and tolerance.

The weighty results of the thesis research that have been obtained personally by the author and characterize a scientific novelty of work consist in:

- Violence and tolerance as main pair-wise development trends in the contemporary society have been determined by using the prism of complex philosophical and legal analysis and also theoretical propositions aimed at solving related problems have been laid down.

- It has been proposed on a reasonable basis to develop an idea of shaping and applying the jurisprudence of tolerance at a general-theoretical level as methodological principle but not as a value of law. The author's definition of notion of the methodological principle of tolerance as a universal methodological principle that represents state law reality revealing its essence, forms, main laws of functioning, gives a scientific estimate to current status of the interrelation between the state law phenomena and other phenomena of social life on the basis of standpoints and conditions of observing of tolerance towards the Other has been formulated.

- It has been established that an increase in violence acquiring new dangerous forms is the result of domination of the anticulture of militarism during a prolonged period. It has been revealed that the essence of militarization process is due to European mentality with an inherent aggressiveness. In the meantime, the European ideology of multiculturalism that is based on tolerance is only capable to overcome the anticulture of militarism as a survival of times past.

- A provision concerning the twoness of the law categories of aggression and tolerance has been put forward and substantiated. It is held that aggression and tolerance being pair-wise categories are two sides of the whole entity and cannot exist without each other.

The study on twoness of the categories of aggression and tolerance has been conceptualized and the theoretical propositions concerning the introduction of results of the thesis have been formulated.

- Common features of the contradictions of aggression and tolerance that has allowed to establish moments of their unity (within the framework of the same essence) in the legal sphere have been analyzed. Common features of the pairwise phenomena of aggression and tolerance, their specificities, the problems of internal and external interaction have been studied that has allowed to consider the specificities of the mutual interaction, the interaction of one phenomenon with the other one – within the framework of all revealed moments of unity because each of the contradictions denies the other one in a certain manner. A quality-quantity non-equivalence of opposite legal phenomena in the course of their interaction that is represented by the domination of aggression and tolerance over each other at certain stages of development both of precisely these phenomena and in societies

where they find their expression that have an effect on corresponding categories have been revealed.

– In the course of the analysis of the concept of the twoness of categories of aggression and tolerance, interaction therebetween has been established as a source of self-motion, activity and development by means of which the internal connection of this pair, the interrelation between indicated phenomena, their elements (kinds) is established.

– The methodological perspective of the twoness of categories of aggression and tolerance has been revealed. It has been emphasized that the methodological perspective of the twoness of aggression and tolerance is still a scantily investigated sphere to which single scientists only occasionally refer. The methodological perspective of the twoness of aggression and tolerance in scientific literature is not represented in a sufficiently comprehensive manner and systematically, therefore there exists a need for a correlation of issues related to the specificity of the twoness of aggression and tolerance.

– The synergetic and anthropological effectiveness of the twoness of categories of aggression and tolerance has been revealed. The knowledge of the mechanisms of synergetic efficiency of the twoness of categories of aggression and tolerance offers the opportunity to control the processes of developing the social system in the direction of success or expected outcome. The anthropological efficiency of the twoness of categories of aggression and tolerance offers the opportunity to cultivate a sense of solidarity with other people, to direct the social interaction between members of society which, as a result, will offer opportunity to decrease the violence trends in the development of contemporary society, will favor the enforcement in its natural dimension.

Key words: violence, tolerance, aggression, current trends, mentality, militarism, twoness of categories “aggression” and “tolerance”, up-to-date methodology in law, methodological principle of tolerance.

Підписано до друку 18.03.2021.
Формат 60х84/16. Ум-друк. арк. 1,9.
Наклад 100 прим. Зам. № 2103-18.

Видано і віддруковано в ПП «Фенікс»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1044 від 17.09.02).
Україна, м. Одеса, 65009, вул. Зоопаркова, 25.
Тел. +38 050 7775901 +38 048 7959160
e-mail: fenix-izd@ukr.net
www.feniksbooks.com

